

- забезпечення доступності вищої освіти;
- створення умов для свободи викладання наук та свободи слухання лекцій в університетах;
- вимога постійного підвищення якості освіти, оновлення її змісту та форм організації навчального процесу;
- підвищення якості фахової підготовки працівників освіти та науки;
- створення умов для здобуття людиною освіти протягом усього життя.

За життя М.Костомарова його ідеї щодо організації навчального процесу у вищих навчальних закладах не були реалізовані, у зв'язку з тогочасними вимогами політики царату. Проте вони заслуговують на увагу, оскільки перегукуються з сучасними пріоритетними положеннями щодо розвитку освіти України, яка чітко визначила орієнтир на входження в освітній простір Європи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грушевський М. Науково-публіцистичні та полемічні писання Костомарова. – Державне видавництво України, 1928. – 316с.
2. Козачок Я.В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). – К., 2004. – 352с.
3. Костомаров Н.И. Еще несколько слов об университетах // Санкт-Петербургские ведомости. – 1861. – №258. – С.1416-1417.
4. Костомаров Н.И. Еще об университетах (проект открытых университетов) // Санкт-Петербургские ведомости. – 1861. – №261. – С.1431.
5. Костомаров Н.И. Еще одно и последнее замечание об университетах // Санкт-Петербургские ведомости. – 1861. – №281. – С.1537-1538.
6. Костомаров Н.И. Заметка на заметку г.Никитина об университетах // Санкт-Петербургские ведомости. – 1861. – №270. – С.1477.
7. Костомаров Н.И. Замечание на статью “Руського инвалида” (в №255): “Наши университеты” // Санкт-Петербургские ведомости. – 1861. – №275. – С.1503-1504.
8. Костомаров Н.И. Замечание о наших университетах. (По- поводу напечатанной в №1 газеты “День” статьи Хомякова) “ // Санкт-Петербургские ведомости. – 1861. – №237. – С.1305-1306.
9. Костомаров Н.И. Мешать или не мешать учиться? “ // Санкт-Петербургские ведомости. – 1862. – №113.
10. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. Замлинский В.А.; Примеч. Бутича И.Л. – 2-е изд. – К.: Лыбидь, 1990. – 735с.
11. Любар О.О. та інші. Історія української школи і педагогіки: навчальний посібник. – Київ: Знання, 2003. – 354с.
12. Побірченко Н.С. Апостол кращої долі України – Микола Іванович Костомаров // Історико-педагогічний альманах / Гол.ред. Сухомлинська О.В. – Київ, Випуск 2, 2006. – С.50-58.
13. Сухомлинська О.В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру // Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. – Київ, 2003. – С.47-66.
14. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох. – Москва. – 1985. – 352с.

УДК 373.1: 140.8

В.В. Кузьменко

ВПЛИВ ЗМІСТУ НАВЧАННЯ ПОЧАТКОВИХ НАРОДНИХ УЧИЛИЩ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ НА ФОРМУВАННЯ У ДІТЕЙ НАУКОВОЇ КАРТИНИ СВІТУ

У статті проаналізовано можливості становлення в учнів загальноосвітніх навчальних закладів початку ХХ століття наукової картини світу, розглянуто вплив змісту навчання початкових народних училищ на формування у дітей адекватних уявлень про навколишній світ.

There are analyzed possibilities of pupils formation of a scientific picture of the world in general educational institutions at the beginning of the XX-th century in the article, there is considered the influence of the maintenance of initial national schools training on formation of children's adequate representations about world around.

У кожен історичний період розвитку суспільства у людей створюється своя картина світу, яка відповідає рівню наявних у них знань. Ця картина за допомогою отриманих знань та фактів про властивості і закономірності об'єктивного світу у певній мірі домальовується суб'єктом. Окрім цього залежно від отриманої освіти вона забарвлюється кожною особистістю у свої кольори.

Це доводять дослідження таких вітчизняних учених, як: С.У.Гончаренко, В.Р.Ільченко, О.М.Лазарович, Н.В.Нетребко, В.І.Сисоєнко та ін. Разом із тим можливості формування наукової картини світу в початковій освіті в різні історичні періоди ще майже не вивчені. З огляду на це було визначено мету даної статті, а саме – розглянути вплив змісту навчання початкових народних училищ початку ХХ століття на формування у дітей адекватних уявлень про навколишній світ та наукової картини світу.

Зауважимо, що в кінці ХІХ – на початку ХХ століття в дореволюційній Росії, до якої входила в ті часи значна частина України, суспільно-політичні реалії вимагали змін традиційного змісту навчання. Це був період розрухи догматів старої освіти та активних пошуків, пропозицій, експериментів, пов'язаних зі становленням цієї галузі та розвитком педагогічних теорій; період, коли введення загальної початкової освіти стало першочерговим завданням діяльності навчальних закладів та керівних освітніх організацій.

Так, на другому з'їзді діячів технічної освіти (1895 р.) було звернуто увагу на те, що початкова освіта є підґрунтям будь-якої спеціальної освіти, а тому без введення загальної початкової освіти неможливий подальший розвиток професійної освіти. Рішення цього з'їзду стали каталізатором широкого обговорення, впровадження і розширення мережі початкових училищ. В Україні земства і міські органи самоврядування розробили плани впровадження обов'язкової початкової освіти для всіх дітей шкільного віку [7: 52].

У цей період система освіти була надзвичайно складною і строкатою, адже паралельно розвивалися державна і приватна освіти. Існували різносистемні, різнотипні загальноосвітні заклади для різних верств населення, які підпорядковувалися різним відомствам та приватним особам. Так, початкові народні училища працювали під керівництвом або Міністерства державного майна, або Міністерства двору, або Міністерства внутрішніх справ, або Св.Синоду, або Міністерства народної освіти, або Військового Міністерства тощо.

Відповідно до зводу законів Російської імперії існувало дуже багато різноманітних навчальних закладів (тільки початкових шкіл було біля 45 різновидів). Це доводить, наприклад, аналіз назв початкових народних училищ, який показав, що їх було понад двадцять типів. До них варто додати міністерські однокласні та двокласні початкові училища, яких було 17 типів із різними програмами та періодом навчання, та багато інших початкових закладів.

Усі ці школи у своїй більшості не мали між собою наступності, особливо не були пов'язані початкова і середня освітня ланки. До того ж, недивлячись на значну чисельність назв відомчих та ще більшу кількість різних типів навчальних закладів, вони не могли охопити навчанням більшість дітей шкільного віку.

У цей період основна частина початкових шкіл була підпорядкована Міністерству народної освіти та Св.Синоду (під керівництвом останнього знаходились церковнопарафіяльні школи та школи грамоти). Певну активність щодо відкриття початкових училищ проявляли також земства українських губерній, які розробили проекти впровадження загальної освіти у значній частині повітів, однак у 1900 році їх діяльність була обмежена законом про межі земського оподаткування. І тільки в 1910 році, завдяки реформаторському курсу П.Столипіна, численним зверненням громадсько-просвітницьких

організацій, органів місцевого самоуправління, Державна Дума затвердила нове, більш прогресивне Положення про початкові училища, що сприяло більш масовому відкриттю органами місцевого самоврядування початкових училищ.

На початку ХХ століття царський уряд почав пристосовувати до нових умов стару систему освіти. Як наслідок, з 1902 року Міністерство народної освіти почало розробляти проекти розвитку шкільної мережі з метою введення загальної початкової освіти. У 1905 році створено проект “Основні положення про введення загального навчання”, відповідно до якого обов’язок щодо відкриття необхідної кількості училищ для дітей 8-11 років покладался на земства та міське самоуправління, а Міністерство народної освіти мало лише оплачувати працю вчителів. Упровадження проекту в життя пропонували провести протягом десяти років, однак, ні цей, ні інші проекти про введення загальної початкової освіти так і не були реалізовані царатом. Хоча у 1908 році суспільству був запропонований ще один план запровадження загальної освіти протягом десяти років [1: 312].

Починаючи з 1908 року, збільшувалися асигнування держави і тому в українських губерніях розгорнулася робота, спрямована на запровадження загальної початкової освіти. Так, у Херсонській губернії на початку 1910 року всі повіти розробили і почали активно реалізувати свої плани створення шкільної мережі для впровадження загального початкового навчання не тільки в містах, а й у хуторах. У 1911 році у Волинській губернії створено аналогічні плани розвитку шкіл у всіх повітах. Це було пов’язано з тим, що на початку ХХ століття у Волинській єпархії близько 150 тисяч дітей не відвідували школу [3: 385]. Тобто справу було зрушено з місця, але початок Першої світової війни змусив Міністерство народної освіти рекомендувати впровадження загальної початкової освіти після завершення війни.

На теренах України найбільш масовими були нижчі загальноосвітні заклади (церковнопарафіяльні школи, початкові народні училища, повітові і міські училища та так звані школи грамоти, до яких приймалися діти всіх станів і віросповідань). У 1903 році таких початкових шкіл нараховували біля 88 тисяч, із яких близько 79 тисяч знаходились у сільській місцевості. У кожній із них викладали навчальні предмети, визначені урядом. У початковій однокласній народній школі були такі дисципліни: Закон Божий, російська і церковно-слов’янська мови, арифметика. У початковій двокласній народній школі до них додавалися історія, географія, природознавство, чистописання та співи. Іноді керівництво училищ вводило додаткові заняття з гімнастики, ремесел для хлопців та рукоділля для дівчат. Відповідно до міністерських програм зазначені предмети забезпечували ознайомлення учнів із основними початковими відомостями. Ці ж навчальні предмети були і в школах підвищеного типу, і в середніх, але там подавався значно більший обсяг знань із даних дисциплін [10]. Наведена інформація доводить, що найбільш масовими школами цього періоду були сільські початкові школи. На українських землях вони мали специфічні особливості, тоді як міські школи були майже однаковими по всій імперії.

Усі початкові школи мали свою специфічну організацію та внутрішню структуру. Зміст навчання в них ґрунтувався на релігійному навчанні, формуванні в учнів найелементарніших навичок читання, письма і рахунку та засвоєнні ними мінімуму реальних знань. Позитивним було те, що в програмах було чітко визначено мінімальні знання, вміння і навички, які мали отримати діти в початкових школах. Разом із тим вони стримували розширення змісту початкової освіти. Так, оволодіння природничо-науковими знаннями могло відбуватись тільки завдяки включенню в програми окремих навчальних предметів певних відомостей з оточуючої дійсності [4].

Початкові школи поділяли на школи першого, другого та третього рівнів. До навчальних закладів першого рівня відносили: однокласні навчальні заклади з трирічним терміном навчання, школи грамоти, церковнопарафіяльні школи, народні училища відомства Міністерства народної освіти та ін. Навчальний рік у навчальних закладах з трирічним терміном навчання повинен був продовжуватись не менше шести місяців. Один учитель мав проводити уроки з усіма учнями школи, яких розподіляли на три відділення – початкове, середнє і старше [4]. Для цих шкіл характерним було чітке планування поурочного матеріалу

і розподіл навчального часу між трьома відділеннями. Цьому сприяли класні журнали, які були обов'язковими в усіх школах. Працюючи з одним відділенням, учитель двом іншим давав самостійну роботу. Через це в початкових школах проводились майже щоденно класні самостійні та письмові роботи: самостійне читання, вивчення напам'ять, письмові й граматичні вправи, розв'язання арифметичних задач [5: 70].

Найнижчий рівень знань давали у школах грамоти. У них діти навчались від одного до двох років і отримували знання Закону Божого, мінімальні уміння з читання та письма та дуже обмежені знання з арифметики. Оскільки найбільшу увагу тут приділяли вивченню Закону Божого, то поступово більшість цих шкіл переходило під юрисдикцію церковного відомства.

Дещо кращий рівень знань давали учням церковнопарафіяльні школи. У них згідно "Правил про церковнопарафіяльні школи" вивчали: Закон Божий (вивчення молитов, священна історія і пояснення богослужіння, короткий катехізис), церковний спів, читання церковного і громадянського друку і письмо, початкові арифметичні відомості. Додатково (по можливості) проводили гімнастику. Навчання в них теж носило релігійний характер, адже на вивчення відповідних предметів відводили 46% навчального часу. До того ж й інші предмети викладалися з релігійних позицій, бо вчителями у більшості випадків були священнослужителі. Поступово ці школи стали одними з найбільш масових. Так, у 1905 р. їх було 46,5% від усіх існуючих початкових шкіл, але вчилася в них тільки 35,5% учнів [4]. Така ситуація, як підтверджує аналіз переліку навчальних предметів, склалася через те, що ці школи давали менш якісні і необхідні для життя знання, а тому були менш популярними серед населення.

У той самий час потяг населення до освіти постійно зростав та стимулював розширення шкільної мережі, відбувалося також розширення і становлення церковнопарафіяльних шкіл з чотирирічним терміном навчання та перетворення шкіл грамоти у церковнопарафіяльні зі стандартним трирічним терміном навчання [2]. Після 1911 року кількість церковнопарафіяльних шкіл почала скорочуватись, а в 1917 році Тимчасовий уряд прийняв постанову про їх закриття.

У церковнопарафіяльні школи приймали учнів із домашньою підготовкою. Ці школи мали два класи, у кожному з них діти навчались по два роки. Заняття проходили взимку, коли сільські діти були вільні від виконання сільськогосподарських робіт. Програмою передбачалося, що більшість школярів закінчить тільки перший клас і з цими знаннями піде у подальше життя, а закінчити двокласну школу "прийдеться весьма немногим". За період навчання учні повинні були засвоїти основні релігійні положення, ознайомитись із головними подіями в історії Спасіння, привчитися до мови псалтиря і церкви, навчитися усвідомлено сприймати те, що бачили і чули в Божому храмі. Окрім цього з метою збільшення кількості читачів і співаків у церкві дітей навчали читати і співати на церковно-слов'янській мові. Програма також визначала основні напрями та об'єм вивчення предметів, їх мету, давала перелік умінь, які потрібно було сформувати при вивченні кожного предмета, визначала кількість уроків на тиждень і основні навчальні книги [9].

Більш популярними, ніж інші школи серед населення були народні училища відомства Міністерства народної освіти, які складали 52% від загальної кількості початкових шкіл, а навчалася в них біля 63% учнів. У цих закладах навчальні години з усіх предметів (Закон Божий, церковнослов'янська грамота, російська мова, краснопис, арифметика, церковні співи та гімнастика (додаткові години) розподіляли таким чином, щоб значна кількість із них відводилася на вивчення дисциплін релігійного характеру. Протягом трьох років на вивчення Закону Божого та церковнослов'янської грамоти в однокласних училищах відомства Міністерства народної освіти відводили 27 годин з 72 годин основного часу.

Тобто, згідно діючої програми, і в цих школах основними були релігійні знання, а вже потім – формування елементарних знань з техніки читання, письма та рахунку. В однокласних училищах не приділялося уваги розвитку пізнавальних здібностей на підґрунті вивчення рідної мови та оточуючої дійсності. "Орієнтовні програми предметів, які

викладаються в початкових народних училищах відомства Міністерства народної освіти” були побудовані на основі зазубрювання на пам’ять, списування з книг, бездумного читання релігійної літератури, а отже, вони спрямовували діяльність учителя на використання книжково-схоластичних методів навчання. Ці програми обмежували можливості отримання учнями реальних знань, адже в пояснювальній записці давалися такі установки вчителю: слід утримуватися від викладання учням загальноосвітніх знань; викладання деяких відомостей із життя суспільства чи природи можливе лише з дозволу не менше, ніж директора училища і то тільки в межах затвердженої класної хрестоматії; додаткові знання повинні носити сільськогосподарський, санітарно-гігієнічний та інший прикладний характер тощо [4; 8].

Вищезазначене дозволяє зробити висновок, що програми однокласних початкових училищ сковували діяльність учителя, бо навчальна робота була занадто регламентованою. Це не дозволяло вчителям повідомляти школярам достатню кількість наукових знань. Майже всі предмети, окрім арифметики, формували в учнів релігійну та дуже обмежену наукову картину світу, що мала гуманітарну спрямованість.

Другий рівень початкової освіти становили двокласні училища (міністерські зразкові училища, двокласні церковнопарафіяльні школи та частина парафіяльних училищ). Навчальний курс першого класу двокласних училищ був аналогічним до однокласної школи. Другий клас (з дворічним строком навчання) включав додаткові предмети.

Міністерство народної освіти більше уваги приділяло зразковим училищам. Як наслідок, вони мали окремі бібліотеки для вчителів і для учнів, а також книжковий фонд і навчальне приладдя для видачі школярам (малозабезпеченим книжки і приладдя видавали безкоштовно, а іншим – за невелику платню). У даних училищах учні отримувати елементарну освіту у більш повному обсязі. Їх навчали у першому класі читати, писати, виконувати перші арифметичні дії, а у другому класі ознайомлювали з історією, географією та природознавством, кресленням [4]. Ці навчальні дисципліни дозволяли сформулювати окрім суспільної ще й певну природничо-наукову картину світу школярів.

Третій і останній рівень початкової школи становили багатокласні училища. До них належали, в основному, міські, земські, повітові та ін. училища. Із усіх вищезазначених початкових училищ можливість продовжити навчання у середній школі давали лише повітові училища, а інші були позбавлені такого права [4].

Міські училища відрізнялись одне від одного адміністративним та педагогічним контролем, періодами навчання, змістом освіти, матеріальним оснащенням (єдиний тип цих училищ так і не склався навіть до жовтня 1917 р.). Недивлячись на певну поширеність міських училищ значна їх кількість на початку ХХ ст. залишалась однокомплектною, і часто вони відкривалися окремо для хлопчиків і дівчаток. У більшості міських училищ було від 2 до 6 класів. Кожен рік навчання закінчувався перевідними іспитами, а повний курс навчання – випускними іспитами. Успішне навчання в перших 4-х класах надавало можливість вступити у перший клас гімназії без іспитів. Тобто міські училища для частини учнів виконували роль своєрідних підготовчих курсів для вступу в гімназії та прогімназії. Після закінчення шести класів міського училища учні могли йти на цивільну службу або вступати до більш вищих навчальних закладів.

Курс навчання як у чоловічих, так і в жіночих двокласних училищах складався із таких предметів: Закону Божого, російської мови, церковнослов’янська мова, арифметики і практичної геометрії, фізики, необхідних відомостей із вітчизняної історії і географії, природничої історії, краснопису. Окрім них у чоловічих училищах викладалися церковний спів і креслення, а в жіночих – церковний спів, малювання та рукоділля. На початку ХХ століття у міських училищах, як свідчить звіт попечителя Київського навчального округу за 1910 рік, вивчали предмети згідно переліку, затвердженого Міністерством народної освіти [6].

Перелік навчальних предметів свідчить також про те, що в міських училищах певна увага приділялась формуванню у школярів релігійної, природничо-наукової та суспільної

картин світу, але вони, на жаль, не були пов'язані ні з рідним краєм, ні з національною культурою.

Таким чином, у міських училищах педагоги мали можливість давати учням більш високий рівень наукових знань. Недивлячись на те, що значна частина навчального часу була спрямована, як і в інших закладах, на формування в учнів релігійної картини світу, у них все ж таки формувалася і наукова картина світу. По суті вона мала гуманітарне спрямування, але на її основі в учнів виникала більш повна, ніж в інших початкових школах, природничо-наукова картина світу.

Підсумовуючи вищесказане, зауважимо, що зміст навчання в початкових народних училищах початку ХХ століття обмежував можливості формування у дітей адекватних уявлень про навколишній світ та, відповідно, наукової картини світу. У той самий час зміст початкової освіти постійно розширювався, що дозволяло формувати у школярів більш повні уявлення про оточуючий їх світ із тією об'єктивною точністю, що була характерною для існуючої освіти. Картина світу учня початкової ланки з розвитком науки і освіти поступово змінювалася та ставала більш науковою. Тому у подальшому слід розглянути зміни наукової картини світу школярів, які відбувалися на підґрунті розвитку середньої освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Веселовский Б.Б. Народное образование и Государственная Дума // Современный мир. – 1911. – № 1. – С. 305-319.
2. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1908 год. – Харьков: Тип. Печатник, 1910. – Ч. 1. – 329 с.
3. Никодимов З. Законодательные предложения о всеобщем образовании // Земское дело. – 1913. – № 5. – С. 379-388.
4. Ососков А.В. Начальное образование в дореволюционной России (1861-1917). – М.: Просвещение, 1982. – 208 с.
5. Отчет о состоянии школ церковно-приходских и грамоты Киевской епархии за 1900–1901 учебный год. – К.: Тип. Императорского университета, 1902. – 80 с.
6. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии Учебных Заведений Округа за 1910 год. – К.: Лито-типография И.Н. Кушнерев и К., 1911. – 140 с.
7. Подготовительные работы по введению всеобщего обучения. – С-Пб.: Тип. П.П. Сойкина, 1908. – Вып. 2. – 64 с.
8. Примерные программы предметов, преподаваемых в начальных народных училищах ведомства Министерства народного просвещения. – Харьков: Тип. Н.В. Петрова, 1905. – 40 с.
9. Пругавин А.С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. – С-Пб.: Издание Товарищества “Общественная польза”, 1904. – 1005 с.
10. Сахаровъ. Катехезисъ народного учителя. – М.: Изд. Сабліна, 1911. – 256 с.

УДК 37.034

Н.М. Муляр

ОСОБЛИВОСТІ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ СІМ'Ї ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті аналізується досвід народного виховання в українській сім'ї другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Обґрунтовано особливості морально-етичних цінностей української сім'ї, які були укладом життя протягом усього часу. Розкрито ряд чинників (сімейно-побутова культура, культурні традиції, специфіка ментальності), які формували мирні взаємовідносини у сім'ї і сприяли її духовному розвитку.

The article analyses national experience in the Ukrainian family of the second half of the XIX century and the beginning of the XX century. It explains the peculiarities of the moral and ethic values of the Ukrainian family that were the traditional way of life in that time. A number of